

Fai 'e 'Eletā Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ngaahi Aká mo e Va'á

'Oku mahu'inga e fakavavevave'i 'o e hisitōlia fakafāmilí mo e ngāue fakatemipale 'i hotau kuongá ki hono fakamo'ui mo hākeaki'i 'o e ngaahi fāmilí.

Na'e fakahā 'e he taha fa'u tohi 'iloa ko Viliami Saloení ki he kau faiongoongó ki mu'a pea ne mālōlō he kanisaá 'i he 1981, "Kuo pau ke mate 'a e taha kotoa, ka na'á ku tui ma'u pē he 'ikai hoko kiate au. Ko e hā leva e me'a 'oku hokó?"¹

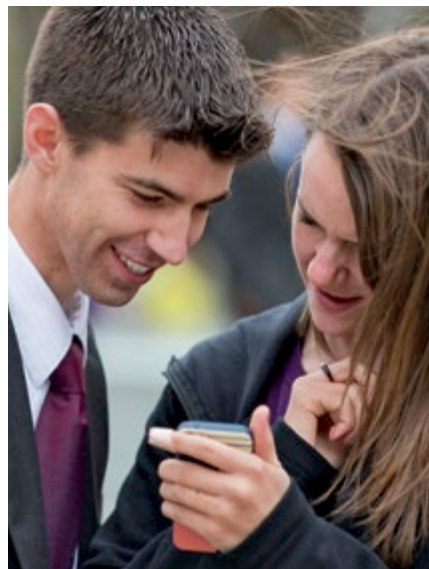
Ko e kupu'i lea "ko e hā leva 'oku hoko" 'i he fehengahangai mo e maté 'i he mo'ui ko 'ení pea mo e "ko e hā 'oku hoko" 'i he fakakaukau ki he mo'ui hili 'a e maté, ko e kakano ia 'o e ngaahi fehu'i 'o e lotó 'oku tali lelei 'e he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'i he palani 'o e fiefia 'a e Tamaí.

'Oku tau kakata, tangi, ngāue, va'inga, mo'ui, pea tau mate 'i he mo'ui ko 'ení. 'Oku fai ai 'e Siope 'a e fehu'i mahino ko 'ení, "Kapau 'e mate 'a e tangatá, 'e toe mo'ui ia?"² Ko e talí mahinó ko e "io" tu'unga he feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'uí. 'Oku mālie e talateu ki he fakamatala 'a Siope ki he fehu'i: "Ko e tangata kuo fanau'i 'e he fefiné 'oku si'i pē hono ngaahi 'ahó. . . . 'Oku tupu hake ia 'o hangē ko e fisi'i 'akau, pea tu'usi hifo. . . . He 'oku 'amanaki ki he 'akau 'o kapau 'e tā hifo, ki [ha'ane] toe tupu hake, pea 'e

'ikai 'osi hono huli 'o iá . . . 'o tupu ai 'a e ngaahi va'a 'o hangē ha 'akau."³

Ko e palani 'a 'etau Tamaí 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi fāmilí. 'Oku ngāue 'aki 'e he'etau ngaahi potu folofola ongo tahá 'a e fakakaukau 'o e fu'u 'akau mo hono ngaahi aká ko ha fakataipe.

'I he vahe faka'osi 'o e Fuakava Motu'á, 'oku faka'aonga'i mahino ai 'e

Malakai e fakataipe ko 'ení 'i he'ene fakamatala'i 'a e Hā'ele 'Angaua Mai 'a e Fakamo'uí. Na'á ne lea kau ki he kau hikisiá mo e kau angahalá, 'e tutu 'a ki-nautolu 'o hangē ko e vevé "pea 'e 'ikai toe ai hanau aka pe ha va'a."⁴ 'Oku faka'osi 'e Malakai 'a e vahe ko 'ení 'aki e tala'ofa fakafiemālie 'a e 'Eikí:

"Vakai, te u fekau 'a 'Ilaisiá ko e palōfitá kiate kimoutolu, 'i he'eki ai ke hoko 'a e 'aho lahi mo fakamanavahē 'o [e 'Eikí]:

"Pea te ne liliu 'a e lotu 'o e mātu'á ki he fānaú, pea ko e lotu 'o e fānaú ki he'enau mātu'á, telia na'á ku ha'u ke taa'i 'aki 'a māmani 'a e mala'ia."⁵

Pea 'i he mafao mai e ata 'o e Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelé, na'e toe fakamamafa'i ai 'e Molonai e pōpoaki ko 'ení 'i he'ene 'uluaki fakahinohino ki he talavou ko Siosefa Sāmitá 'i he 1823.⁶

'Oku tali 'e he kau Kalisitiane mo e kau Siu 'i he funga 'o e māmani 'a e fakamatala he Fuakava Motu'á 'a 'Ilaisiá.⁷ Ko e palōfita fakamuimui taha ia na'á ne ma'u 'a e mālohi fai-sila 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí ki mu'a pea hoko e kuonga 'o Sīsū Kalaisí.⁸

Fakafoki Mai 'e 'Ilaisiá 'a e Ngaahi Kii

Na'e foki mai 'a 'Ilaisiá 'i he Temipale Ketilani 'i he 'aho 3 'o 'Epeleli 1836. Na'á ne pehē ko 'ene fakahoko 'eni 'a e tala'ofa 'a Malakaí. Na'á ne foaki 'a e ngaahi kii 'o e lakanga fakataula'eiki ki hono sila 'i 'o e ngaahi fāmilí 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení.⁹ 'Oku faitokonia e misiona 'o 'Ilaisiá 'aki e laumālie 'o 'Ilaisiá, hangē ko hono ako 'i 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoní, ko ha "hāsino 'a e Laumālie Mā'oní'oní 'o fakamo'oni ki he natula fakalangi 'o e fāmilí."¹⁰

Na'e fakapapau'i 'e he Fakamo'uí 'a e fie ma'u 'o e papitaisó. Na'á Ne ako'i, "Kapau 'e 'ikai fanau'i 'a e

tangatá 'i he vaí pea mo e Laumālié, 'e 'ikai 'aupito fa'a hū ia ki he pule- 'anga 'o e 'Otuá."¹¹ Na'e papitaiso tonu 'a e Fakamo'uí ke tā 'a e sīpingá. Kae fēfē 'a e kau pekia kuo te'eki ai papitaisó?

Tokāteline 'o e Ngāue Fakatemipalé mo e Hisitōlia Fakafāmilí

Na'e fai 'e Vilate Kimipolo 'i Nāvū 'i he 'aho 11 'o 'Okatopa 1840, ha tohi ki hono husepāniti ko 'Eletā Hiipa C. Kimipoló, na'e lolotonga ngāue fakafaifekau mo ha kau mēmipa kehe 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i Pilitānia Lahi. Ne fai e Konifelenisi Lahi 'o 'Okatopá 'i ha ngaahi 'aho si'i ki mu'a.

Te u to'o mei ha ngaahi kongā 'o e tohi 'a Vilaté: "Ne mau fai e konifele- nisi tokolahi taha mo mahu'inga taha talu mei he fokotu'u 'o e Siasí. . . Ne lea 'a Palesiteni [Siosefa] Sāmita kau ki ha kaveinga fo'ou mo nāunau'ia. . . 'A ia ko e papitaiso ma'á e pekiá. 'Oku lau ki ai 'a Paula 'i he tohi 'Uluaki Ko- linitoó, vahe 15 veesi 29. Ne 'osi ma'u 'e Siosefa ha fakamatala kakato ki ai 'i he fakahā. Na'á ne pehē ko ha fainga- mālie 'o e [kāingalotu] he Siasi ko 'ení ke papitaiso ma'a honau kāinga kotoa kuo pekia ki mu'a pea toki 'omi 'a e ongoongolelei ko 'ení. . . 'I he'etau fai iá, 'oku tau hoko ai ko e kau faka- fofonga 'o kinautolu, pea tau 'oange ai kiate kinautolu 'a e faingamālie ke tu'u mai 'i he 'Uluaki Toetu'ú. Na'á ne pehē 'e malanga 'i kiate kinautolu 'a e ongoongolelei 'i pilisone."

Na'e hoko atu 'a Vilate: "Oku ou fie papitaiso ma'a 'eku fa'eé. . . 'Ikai ko ha tokāteline nāunau'ia 'eni?"¹²

Na'e hoko mai 'a e tokāteline 'o e fakataha 'i 'o e ngaahi fāmilí 'i he 'otu lea ki he 'otu lea mo e akonaki ki he akonaki. Ko e ngaahi ouau fakafofongá ko e kakano ia 'o e fakataha 'i 'o e ngaahi fāmilí ta'engatá, mo fakafehoko- taki e ngaahi aká ki he ngaahi va'á.

'Oku mahino 'a e tokāteline 'o e fāmilí 'i he'ene fekau'aki mo e hisitōlia fakafāmilí mo e ngāue fakatemipalé. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'i he ngaahi 'uluaki fakahinohino 'o e fakahaá 'o kau ki he "papitaiso ma'a *homou* kau pekia."¹³ Ko hotau tufakanga fakatokā- telinē ki he'etau ngaahi kuí. 'Oku tupu 'eni he ko e fa'unga fakasilesitale 'o e langí 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi fāmilí.¹⁴ Kuo 'osi poupou'i 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'a e kāingalotú, 'o tautautefito ki he to'u tupú mo e kakai lalahi kei talavouí, ke fakamamafa 'i 'a

e ngāue 'o e hisitōlia fakafāmilí pea mo e ngaahi ouau ma'a 'enau ngaahi hingoa fakafāmilí pe ngaahi hingoa 'o e ngaahi kui 'a e kāingalotu 'i honau uōtí mo e siteikí.¹⁵ 'Oku fie ma'u ke tau fehokotaki mo hotau ngaahi aká mo e ngaahi va'á fakatou'osi. 'Oku nāunau'ia mo'oni 'a e fo'i fakakaukau 'o e feohi 'i he maama ta'engatá.

Ngaahi Tempalé

Na'e pehē 'e Uilifooti Utalafi na'e mo'ui 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o lōloa fe'unga ke 'ai 'a e fakava'e ki he

ngāue fakatemipalé: “I he taimi fakamuimui taha na’e faifaiangé pea fe’iloaki ai ‘a Siosefa Sāmita mo e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, na’á ne foaki ange ai honau ‘enitaumení.”¹⁶

Hili e fakapoongi ‘o e Palōfitá, ne faka’osi ‘e he Kāingalotú ‘a e Temipale Nāvuú, pea na’e faka’aonga ‘i ‘a e mālohi ‘o e faisilá ke tāpuekina ha lauiafe ‘o e kāingalotu faivelengá ki mu’a ‘i he hikifononga ki he ‘Otu Mo’unga ‘o e Hihifó. Hili ha ta’u ‘e tolungofulu mei ai, pea ‘i he ‘osi ‘a e Temipale Seni Siasí, ne fakamatala ‘i ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Iongi ‘a e mahu’inga ta’engata ‘o e ngaahi ouau fakamo’uí kuo faifaiangé pea ‘atā ki he kakai mo’uí mo e kau pekiá fakatou’osi.¹⁷

Ko e fakahaa ‘i mahino ‘eni ‘e Palesiteni Uilifooti Utalafi: “Oku tātātaha ha tefito ‘i mo’oni kuo fakahā ‘e he ‘Eikí te u fiefia lahi ange ai ka ko hono huhu ‘i ‘o ‘etau kau pekiá; te tau ma’u hotau uaiifí mo ‘etau fānaú ‘i he fa’unga ‘o e fāmilí, ‘i he pongipongi ‘o e ‘uluaki toetu’ú pea ‘i he Pule’anga Fakasilesitalé. Ko ha ngaahi tefito ‘i mo’oni ma’ongo’onga ‘eni. Ko honau mahu’ingá ‘oku tuha pē ia mo e feilaulau kotoa pē ‘oku tau fakahoko.”¹⁸

Ko ha kuonga ma’ongo’onga ‘eni ke tau mo’uí ai. Ko e kuonga fakakosipeli fakamuimui tahá ‘eni, pea ‘oku tau lava ‘o ongo’i hono fakavave ‘i ‘o e ngāue ‘o e fakamo’uí ‘i he tapa kotoa ‘oku kau ai e ouau fakahaofi.¹⁹ [Kuo tau ma’u ‘eni ha ngaahi tempale ‘i he kongá lahi ‘o e māmaní ke ‘omai ‘a e ngaahi ouau fakahaofi ko ‘eni. ‘Oku hoko foki ‘a e ō ki he tempalé ke fakafā’ou fakalaumālie, ma’u ha nonga, malu, mo ha fakahinohino ‘i he ‘etau mo’uí ko ha tāpuaki lahi.]²⁰

Ne te’eki lava ha ta’u hono ui ‘o Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ko e ‘Aposetoló, kuó ne fakatapui ‘a e Laipeli Tohi Hohoko ‘o e Tempale Losi ‘Eniselesí. Na’e me’a fekau’aki

mo e ngaahi kui kuo pekiá ‘oku “nau tatali ki he ‘aho te ta hanga ai ‘o fakahoko ‘a e fakatotolo ‘oku fie ma’u ke faka’atā ‘a e halá, . . . [mo] hū ai ki he fale ‘o e ‘Otuá ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko ia . . . ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o fakahokó.”²¹

Ko e taimi na’e fakahoko ai ‘e ‘Eletā Monisoni (‘i he taimi ko iá) ‘a e lea fakatapui he ‘aho 20 ‘o Sune 1964, na’e ‘i ai ha tempale pē ‘e 12 ne lolotonga ngāue. Lolotonga e vaha’a taimi ‘o e ngāue ‘a Palesiteni Monisoni ‘i he ngaahi fakataha alēlea pule ‘o e Siasí, kuo fuofua fakatapui ai ha tempale ‘e 130 ‘i hotau ngaahi tempale ‘e 142 ‘oku ngāue. Ko ha mana ke mamata ki hono fakavave ‘i e ngāue ‘o e fakamo’uí ‘i hotau kuongá. Kuo ‘osi fanongonongo ha tempale ‘e uoufulu mā valu pea ‘oku nau ‘i ha ngaahi tu’unga kehekehe ke ‘osi. ‘Oku nofo ha pēseti ‘e valungofulu mā nima ‘o e kāingalotu ‘o e Siasí he taimí ni ‘i loto ‘i he maile ‘e 200 (kilomita ‘e 320) mei ha tempale.

Tekinolosia ‘o e Hisitōlia Fakafāmilí

Kuo fakalalakala lahi foki mo e tekinolosia ‘o e hisitōlia fakafāmilí. Na’e pehē ‘e Palesiteni Hauati W.

Hanitā ‘i Nōvema 1994: “Kuo tau ngāue’aki e tekinolosia ‘o e fakamatalá ke fakavave ‘i e ngāue toputapu ‘o e fakahoko e ngaahi ouau ma’á e kau pekiá. Ko e ngāue ‘a e tekinolosia . . . kuo fakavave ‘i ia ‘e he ‘Eikí tonu pē. . . . Neongo ia, ‘oku tau tu’u pē ‘i he kamata’anga ‘o e me’a te tau lava ‘o fai ‘aki e ngaahi me’angāue ko ‘eni.”²²

I he ta’u ‘e 19 talu e fakamatala fakapalōfita ko ‘eni, ‘oku ‘ikai fa’a malava ke fai ha tui ki he vave ange ‘o e tekinolosia. Na’e talamai kiate au ‘e ha fa’ē ta’u 36 ‘a ha ki’i fānau, “Ki’i fakakaukau—kuo tau hiki mei he mīsini lau maikolofilimi ‘i he ngaahi senitā hisitōlia femo’uekiná, ‘o tangutu pē ‘i he tēpile ‘i hoku peitó mo ‘eku komipiutá ‘o ngāue ‘i he hisitōlia fakafāmilí ‘i he fāifai pea mohe ‘eku fānaú.” Kāinga, ko e ngaahi senitā hisitōlia fakafāmilí he taimi ní ‘oku ‘i hotau ngaahi ‘apí.

‘Oku ‘ikai fekau’aki ‘ata’atā pē ‘a e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí mo kitautolu. Fakakaukau kiate kinautolu ‘oku tatali ‘i he tafa’aki ‘o e veilí ki he ngaahi ouau fakahaofi te ne fakatau’atāina ‘i kinautolu mei he pōpula ‘o e pilisone fakalaumālie. ‘Oku fakafā’uhinga ‘i ‘a e *Pilisone* ko ha “tu’unga ta’ota’ofi pe tuku pōpula.”²³ Mahalo ‘e fai ‘e kinautolu ‘i he nofo pōpulá kia Uiliami Saloienu ‘a e fehu’i: “Ko e hā leva e me’a ‘oku hokó?”

Na’e fakamatala ‘e ha fefine tui faivelenga ‘e taha ha a’usia fakalaumālie makehe ‘i he Tempale Sōlekí. Lolotonga ‘ene kei ‘i he loki hilifaki nimá, hili hono fai e ouau fakafofonga ‘o e hilifaki nimá, naá ne onгона, “Kuo pau ke tau’atāina ‘a e kau pōpulá!” Na’á ne ma’u ha ongo’i mālohi kiate kinautolu na’e tatali ke nau papitaiso mo hilifakinimá. I he’ene foki ki ‘apí, na’á ne fakatotolo ‘i he folofolá ke ma’u e kupu’i lea na’á ne ongoná. Na’á ne ma’u e fakamatala ‘a Siosefa

Sāmita 'i he vahe 128 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá: “Tuku ke fiefia 'a homou lotó pea nēkeneka 'o lahi 'aupito. Tuku ke pā mai 'a e fonuá 'i he hiva. Tuku ke lea atu 'a e kau pekiá 'aki 'a e ngaahi hiva 'o e fakafeta'i ta'engata ki he Tu'i ko 'Imanuelá, 'a ia na'á ne tu'utu'uni 'i he te'eki 'i ai 'a e māmaní, 'a e me'a te tau lava ai 'o huhu'i 'a kinautolu mei honau fale fakapōpulá; he kuo pau ke tau'atāina 'a e kau pōpulá.”²⁴

Ko e fehu'í, ko e hā e me'a 'oku fie ma'u ke tau fa'i? Ko e fale'i 'a e Palōfita ko Siosefá ke 'ave ki he temipalé 'a e “ngaahi lekooti 'o hotau kau pekiá, 'a ia 'oku fe'unga ke tali 'i he me'a kotoa pē.”²⁵

Kuo fakahoko 'e he kau taki 'o e Saisí ha ui mahino ki he to'u tangata kei tupu haké ke nau taki 'i he faka'aonga 'i 'o e tekinolosiá ke a'usia 'a e laumālie 'o 'Ilaisiá, ke nau fekumi ki he'enua ngaahi kuí, mo fakahoko 'a e ngaahi ouau fakatemipalé ma'anautolu.²⁶ Ko e kongá lahi 'o e ngāue faingata'a 'i he fakavave'i e ngāue 'o e fakamo'uí 'i he kakai mo'uí mo e pekiá fakatou'osi, 'e fakahoko ia 'e kimoutolu kakai kei talavouí.²⁷

Kapau he 'ikai ngata pē 'i he ō 'a e to'u tupu 'i he ngaahi uōtí taki taha ki he temipalé 'o fakahoko e ngaahi papi-taiso ma'a honau kau pekiá ka ke nau toe ngāue foki mo honau ngaahi fāmilí mo e kau mēmipa kehe 'o e uōtí ke 'omi ha ngaahi hingo fakafāmilí ki he ngaahi ngāue ouau 'oku nau fakahokó, 'e tāpuekina lahi kinautolu mo e Siasí fakatou'osi. 'Oua na'a mou ta'e-toka 'i 'a e ivi tākiekina 'o e kau pekiá 'i he'enua tokoni'i ho'omou ngāue pea mo 'enua fiefia 'i he faifaiangé pea fetaulaki mo kinautolu 'oku mou tokoni'i. 'Oku 'ikai fa'a lava ke fakamatala'i e tāpuaki mahu'inga ta'engata 'o e fakataha'i hotau ngaahi fāmilí.²⁸

'I he fakakātoa 'o e kāingalotu 'o e

Siasí he māmaní, ko e peseti 'e nima-ngofulu mā taha 'o e kakai lalahí 'oku lolotonga 'ikai 'asi 'enua ongomātu'á 'i he kongá 'o e mape fakafāmilí he uepisaiti 'Initaneti 'o e FamilySearch 'a e Siasí. Ko e pēseti 'e onongofulu mā nima 'o e kakai lalahí 'oku 'ikai 'asi kotoa 'enua ngaahi kui 'e toko faá.²⁹ Manatu'i, he 'ikai lava 'o fakahaofi kinautolu 'oku 'ikai hatau aka mo e va'á. 'Oku fie ma'u e kāingalotu 'o e Siasí ke nau ma'u mo fakahū 'a e fakamatala mahu'ingá ni.

Kuo fāifai 'o tau ma'u 'a e tokā-teliné, 'a e ngaahi temipalé, pea mo e tekinolosiá ke fakakakato ai 'e he ngaahi fāmilí 'a e ngāue nāunau-ia ko 'eni 'o e fakamo'uí. 'Oku ou fokotu'u atu ha founga 'e taha 'e lava ke fakahoko ai 'eni. 'E lava ke fakahoko 'e he ngaahi fāmilí ha ngaahi “Fakataha 'Akau Fakafāmilí.” 'Oku totonu ke hoko 'eni ko ha 'ekitiviti ke toutou fai. 'E 'omi 'e he taha kotoa e ngaahi hisitōlia fakafāmilí lolotongá, ngaahi talanoá, mo ha ngaahi tā, kau ai mo e ngaahi koloa mahu'inga 'a e ngaahi kuí mo e ngaahi mātu'á. 'Oku vēveveke hotau kakai kei talavouí ke

'ilo ki he mo'ui 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí—'a e feitu'u ne nau omi mei a'i mo e anga 'enua mo'uí. Ko e tokolahi kuo 'osi liliu honau lotó ki he'enua ngaahi tamaí. 'Oku nau sai'ia 'i he ngaahi talanoá mo e ngaahi taá, pea kuo nau ma'u 'a e taukei fakatekinolosiá ke faitaa'i mo lekooti 'a e ngaahi talanoa mo e ngaahi tā ko 'ení 'i he 'Akau Fakafāmilí mo fakafehokotaki 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatalá mo 'enua ngaahi kuí ke malu'i he taimi kotoa pē. 'Oku mo'oni, ko e tefito'i taumu'á ke 'ilo'i pe ko e hā 'a e ngaahi ouau 'oku kei fie ma'u ke fakahokó pea mo fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue ki he ngāue fakatemipale 'oku fie ma'u. 'E lava 'e he Ki'i Tohi *Ko Hoku Fāmilí* 'o faka'aonga'i e tokoni 'oku tu'u 'i he fakamatala, ngaahi talanoa, mo e ngaahi tā fakafāmilí, 'a ia 'e lava ke fakahū ki he 'Akau Fakafāmilí.

'Oku totonu ke mu'omu'a 'a e ngaahi tukupā mo e ngaahi fie ma'u fakafāmilí 'i he'etau ngaahi me'a mahu'ingá ke malu'i hotau iku'anga ta'engatá. Ko kinautolu 'oku nau feinga ke ngāue 'aonga 'aki ange 'a e 'aho Sāpaté ki he fāmilí fakakātoa, 'oku hoko 'a e fakavave'i 'o e ngāue ko 'ení ko ha kelekele lelei. Ne fakamatala fiefia 'e ha fa'ē kei talavou 'a e tangutu 'ene tamasi'i ta'u 17 'i he komipiutá, hili e lotú 'i he Sāpaté, ke fai 'e ngāue hisitōlia fakafāmilí pea mo e manako 'ene ki'i tamasi'i ta'u 10 ke fanongo ki he ngaahi talanoá mo mamata he ngaahi tā 'o 'ene ngaahi kuí. Kuo tāpuekina 'e he me'á ni honau fāmilí kotoa ke nau a'usia e laumālie 'o 'Ilaisiá. Kuo pau ke fafanga'i hotau ngaahi aka mo e ngaahi va'a mahu'ingá.

Na'e foaki 'e Sisū Kalaisi 'Ene mo'uí ko e fakalelei fakafofonga. Na'á ne tali 'a e fehu'i taumama'o na'e fai 'e Siopé. Na'á Ne ikuna 'i 'a e maté ma'á e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, 'a ia na'e

'ikai ke tau mei malava 'o fai ma'atautolu. Neongo ia, te tau lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ouau fakafofongá mo hoko mo'oni ko e kau fai-fakamo'ui 'i he Mo'unga 'o Saione³⁰ ma'a hotau ngaahi fāmilí kae lava 'o hākeaki'i mo fakahaofi kitautolu mo kinautolu.

'Oku ou fakamo'oni ki he feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'ui pea mo e pau 'o e palani 'a e Tamaí ma'atautolu mo hotau ngaahi fāmilí. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKMATALÁ

1. William Saroyan, 'i he Henry Allen, "Raging against Aging," *Wall Street Journal*, Dec. 31, 2011–Jan. 1, 2012, C9.
2. Siopo 14:14.
3. Siopo 14:1, 2, 7, 9.
4. Malakai 4:1. Ne lipooti kimuí ni 'e ha ngaahi fakamatala e fakautuutu tokolahi ange 'o ha kakai 'oku fili ke 'oua na'a 'i ai ha'anau fānau kae lava ke hiki hake honau tu'unga 'i he mo'ui (vakai, Abby Ellin, "The Childless Plan for Their Fading Days," *New York Times*, Fēpueli 'aho 15, 2014, B4). 'Oku lahi e ngaahi fonua 'oku holo honau tokolahi tu'unga 'i he ngaahi fili fakafō'ituitui ko 'ení. 'Oku fa'a ui 'eni he taimi 'e ni'ihí ko e "demographic winter" (vakai, *The New Economic Reality: Demographic Winter* [documentary], byutv.org/shows).
5. Malakai 4:5–6.
6. Vakai, *History of the Church*, 1:12; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 2.
7. Kuo ta'u 'e 3,300 e tatali 'a e kakai Siú ki he foki mai 'a 'Ilaisiá. 'I he'enau ma'u me'atokoni efiāi fakata'ú, 'oku nau tuku ha nofo'anga mo'ona pea ō ki he matapaá ke talaki e hā'ele mai 'a e Misaiá, 'i he faka'amu kuó ne a'u mai, 'o a'u ki he 'ahó ni.
8. Vakai, Fakahinohino ki he Folofolá, "Ilaisiá."

9. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:14–16; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 2:2.
10. Russell M. Nelson, "A New Harvest Time," *Ensign*, May 1998, 34.
11. Sione 3:5.
12. Vilate M. Kimball kia Heber C. Kimball, Oct. 11, 1840, ngaahi tohi 'a Vilate M. Kimball, Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí; toki tākaki atu e sipelá mo e mata'itohi lahi.
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 127:5; ko e tākaki atu 'a e fakamamafa'í.
14. Vakai, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Filitingi Sāmíta* (2013), 68.
15. Vakai, Tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki, 'aho 8 'Okatopa, 2012.
16. Vakai, *The Discourses of Wilford Woodruff*, sel. G. Homer Durham (1946), 147.
17. Na'e pehē 'e Pilikihami 'Iongi, ["Ko e me'a pē 'oku ou fie ma'ú ke mamata ki he kakai ni 'oku nau li'oa 'enau koloá mo e me'a 'oku nau mahu'inga'ia a'í ki hono langa hake 'o e] pule'anga 'o e 'Otuá, 'o langa e ngaahi temipalé, pea ngāue 'i ai ma'á e kakai mo'ui mo e kau pekiá . . . koe'uhí ke lava 'o fakakalauni kinautolu ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e Fungani Māfima'í] (*Deseret News*, Sept. 6, 1876, 498). Na'e kamata 'a e papitaiso ma'á e pekiá 'i Sānuali 'aho 9, 1877, pea na'e fakahoko 'a e ma'u 'enitaumeni ma'á e kau pekiá 'i he 'osi ha 'aho 'e ua me'á ai. Na'e fakamatala 'i 'a e fiefia 'o e me'á ni 'e Lucy B. Young 'a ia na'á ne pehē "na'e fonu fiefia hono lotó 'i he 'amanaki ke tali fiefia ia 'e [hono kāinga pekiá], he 'e fai pehē 'a kinautolu kotoa na'e 'ikai ke nau lava 'o fai 'a e ngāue ma'anautolú" ('i he Richard E. Bennett, "Which Is the Wisest Course?" *The Transformation in Mormon Temple Consciousness, 1870–1898*, *BYU Studies Quarterly*, vol. 52, no. 2 [2013], 22).
18. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Uilifooti Utalafi* (2004), 216–17.
19. Na'e pehē 'e Palesiteni Uilifooti Utalafi,

- 'oku 'iloa ko e faifekau ma'ongo'onga taha 'o e kuonga kotoa pē ki he kakai mo'ui, 'i he'ene lea kau ki he kau pekiá: "Oku ou lau 'a e konga ke 'eni 'o 'etau ngāue ko ha ngāue fakafaipekau 'oku mahu'inga tatau pē mo hono malanga 'i 'o e kakai mo'ui; he 'e fanongo 'a e kakai pekiá ki he le'o 'o e kau tamaio'eiki 'a e 'otuá 'i he maama 'o e ngaahi laumālié, pea he 'ikai ke nau lava 'o tu'u mai 'i he pongipongi 'o e 'uluaki toetu'ú kae 'oua kuo fakahoko ha ngaahi ouau pau 'e ni'ihí 'i he ngaahi temipale ne langa ki ha ngaahi ouau pau 'e ni'ihí". . . . Na'á ne toe pehē, "He 'oku tatau pē hono ngāue 'i ke fakamo'ui ha taha pekia . . . mo ha tangata mo'ui" (*Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Uilifooti Utalafi*, 211).
20. Fakaafe 'i 'e Palesiteni Howard W. Hunter e kāingalotu 'o e Siasí ke toutou 'alu ma'u pē ki he temipalé ["ke ma'u e tāpuaki fakatātaha 'o e moihū 'i he temipalé, ma'u e fakama'a mo e malu 'oku hoko 'i loto he fale ma'a mo fakatapu. . . . Ko e mā'oni'oni ki he 'Eikí. 'Oku totou ke mā'oni'oni ma'atautolu."] ("The Great Symbol of Our Membership," *Tambuli*, Nov. 1994, 6).
 21. "Messages of Inspiration from President Thomas S. Monson," *Church News*, Dec. 29, 2013, 2.
 22. Howard W. Hunter, "We Have a Work to Do," *Ensign*, Mar. 1995, 65.
 23. *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, 11th ed. (2003), "prison."
 24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:22; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:42. ["Kimu'a pea 'i ai 'a e māmaní, ne fai 'e 'Eikí e me'a na'á Ne faka'atā ke fakamo'ui 'a e ngaahi laumālie 'i pilisoné"] (index to the triple combination, "Prison").
 25. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:24.
 26. Vakai, Tohi mei he Kau Palesitenisi 'Uluaki, 8 'Okatopa, 2012; vakai foki, David A. Bednar, "E Liliu 'a e Loto 'o e Fānau," *Liahona*, Nōvema 2011, 24–27; vakai foki R. Scott Lloyd, "Find Our Cousins": Apostle [Neil L. Andersen] Counsels LDS Youth at RootsTech Conference," *Church News*, Feb. 16, 2014, 8–9.
 27. Na'e fakahaa 'i 'e ha fakatotolo 'e taha kimuí ni ko e me'a lahi ke fakamamafa 'i ki he to'u tangata ko 'eni ke mo'ui 'aonga ke nau lava ai 'o "foaki ki he kakai kehé mo fakatauke'i kinautolu ki ha taumu'a lahi ange" (Emily Esfahani Smith and Jennifer L. Aaker, "Millennial Searchers," *New York Times Sunday Review*, Dec. 1, 2013, 6).
 28. Vakai Howard W. Hunter, "A Temple-Motivated People," *Liahona*, May 1995, 2–7.
 29. Sitetisitika 'i hono 'omai 'e he Potungāue Hisitōlia Fakafāmilí
 30. Vakai, 'Opataia 1:21 .